

VLOGA KALKOV V SLOVENŠČINI

V našem jezikoslovju se je že ustalil francoski termin »lingvistični kalk« (le calque linguistique), ki ne pomeni nič drugega kot nemško »Lehnübersetzung«; če bi slovensko rekli »prevedena izposojenka«, bi bil to kalk. Vendar ne moremo kalkov prištevati k izposojenkam, čeprav niso v bistvu nič drugega. Sicer so tvorjeni s sredstvi domačega jezika, so pa nastali po psihološki predlogi neke tuje miselnosti. Zato je pojem kalka dokaj širok. Kalki so lahko posamezne besede, kakor na primer *pridanič* za *Taugenichts*, imena kot *Srečko* za *Felix*, fraze kakor *odnesti zmago* za *den Sieg davontragen*, *reven kot cerkvena miš*, *arm wie Kirchenmaus* in včasih celo sintaktične konstrukcije. Slovensko *kurje oko*, češko *kuří oko* gotovo ni moglo nastati drugače, kakor po vzoru nemškega *Hünerauge*. Pri tem je popolnoma vseeno, če je nemško *Hünerauge* res iz *Hürnen(es) Auge* »roženo oko«, kot trdi Glonar (Naš jezik str. 39), ali pa je direktno nadaljevanje že v sedmem stoletju izpričanega latinskega *oculum pollinum*. Termin *besedni zaklad* je gotovo nemško *Wortschatz*, *morska mačka* nemško *Meerkatze*, ker bi jezik z domačimi, podedovanimi sredstvi gotovo takšne nove pojme karakteriziral po kakšni drugi značilnosti. Glagol *prestaviti* je nastal pod vplivom nemškega *übersetzen*, domače *prestaviti* je »überstellen, versetzen«; *prevesti*, *preložiti* je tvorjeno sicer na drug način, vendar z namenom, da bi točno odgovarjalo nemškemu pojmu. Lahko pa bi še vedno videli v njih kalk po romanskih jezikih. Ni vedno lahko določiti meje med kalkom in domačo izrazno tvornostjo.

Razvoj evropske kulture je zajel vrsto jezikov, zato je mnogo kalkov, ki bi jim lahko rekli, da so mednarodni. Ne vemo, kako je latinska beseda *cancer* dobila dva pomena »bolezen rak« in »žival rak«. Zaradi arheoloških najdb skulptur nekega demona, ki so ga uporabljali kot žival raka, sklepajo, da sega ta pomenska dvojnost v predindoevropske mediteranske kulture. Latinščina je to dvojnost posredovala Evropi; nima smisla naštevati vseh jezikov, kjer je danes ista beseda za pojem »cancer« in »rak«. Kalki so torej že prastar pojav, skoraj bi rekli nujna posledica sožitja narodov in kultur. Latinščina je tvorila kalke po grščini, drugih jezikov, ki so vplivali nanjo, pa žal ne poznamo dovolj dobro, da bi kalkom lahko sledili v nedogled. Za kasnejšo Evropo pa je bila latinščina važen vir tudi za tvorbo kalkov. Po latinskem *patria* so Nemci prikrojili svoje *Vaterland*. Ker se je nemški purizem zavedal, da je to kalk, so si ustvarili še sinonim *Heimat*. Slovani so zvesto posneli oba pojma, Slovenci smo dobili tako že skoro povsem pozabljeno *očetnjavo* in *domovino*.

Kalki so lahko ljudski ali knjižni. Lahko so suženjski prevodi ali pa bolj ali manj svobodne prilagoditve. V Prešernovem času je za novo prilagoditev civilizacije, ki se je francosko imenovala *chemin de fer*, nemško *Eisenbahn*, nastal kalk *železna cesta*. To so še ohranili Rusi v svojem *železnaja doroga*, pri malih slovanskih narodih se je sčasoma uveljavil bolj svoboden prevod *železnica*, seveda iz purističnih razlogov. Kljub temu je treba tudi železnico uvrstiti med kalke, enako kakor *vlak*, poljsko *pociąg* (= poteg) za nemško *Zug* ali francosko *train*.

Z ozko slovenističnega stališča bi besede tipa *železnica* ali *vlak* lahko smatrali za izposojenke iz hrvaščine ali češčine. Toda če pomislimo na tesne

medsebojne stike takratnih intelektualcev med avstrijskimi Slovani, bomo priznali, da je pri tvorbi takšnih kalkov le redkokdaj mogoče dokazovati prvenstvo temu ali onemu narodu. Na stotine kalkov iz prejšnjega stoletja je skupnih več slovanskim jezikom. V primerih, kot je na primer slovensko *poklic*, češko *povolání*, rusko *zvanije* za nemško *Beruf*, vidimo, da gre za paralelne tvorbe. Če imamo danes slovensko *izložba* za *Auslag*, srbohrvaško in bolgarsko pa *izložba* za *Ausstellung* »razstava«, to gotovo niso medsebojne izposojenke.

Kulturno zamudništvo Slovanov, ki so se ga od narodnega preporoda dalje poskušali otresti v pospešenem tempu, je ustvarilo posebno ugodne pogoje za tvorbo kalkov. Rojevali so se v stotinah na vseh področjih kulturnega udejstvovanja, strokovne terminologije, znanosti, umetnosti, politike itd. Kalk je *časopis* (Zeitung), *tiskarna* (Druckerei), *naklada* (Auflage), *odtis* (Abdruck), *pravo* (Recht), *odškodnina* (Entschädigung), *obisk* (Besuch), *izlet* (Ausflug), *odgovoren* (verantwortlich), *merodajen* (massgebend), *ponašati se* (sich betragen), *preostati* (verbleiben), *hladnokrven* (kaltblütig) itd. Poleg nemških so bogato zastopani tudi romanski vzorci, na primer *tajnik* (secrétaire), *tečaj*, *stečaj* (cours, concurs), *skladba* (composition), *prevrat* (révolution), *mednaroden* (international), *naklonjenost* (inclination) itd. Nič čudnega ni, če je poplava takšnih kalkov sprožila reakcijo v tistem posebnem avstroslovanskem purizmu, ki se je sprva trudil, da bi za sleherni kulturni pojem dobil odgovarjajoč slovanski izraz. Celo za mednarodno besedo *gas*, ki je po izvoru grško *kaos*, v izgovoru hamburškega alkimista v XVI. stoletju, so Čehi ustvarili *plin*. Knjižnim jezikom, ki so se razvijali iz obrambe pred nemščino in so jih pisali v glavnem izobraženci z nemško vzgojo, je ta puristični kompleks vtisnil neizbrisen pečat. Nehote so ustvarjali kalke ter se jih obenem bali. To je bil malodane brezupen proces. Na en kalk, ki se ga je puristom posrečilo odpraviti, se je storilo deset novih. Prešeren je še pisal *zapopádek* (excès). Danes je ta kalk za nas že mrtev; Linhart ga je rabil za »Zusammenfassung«, kasneje pomeni največkrat »Begriff«, pri Prešernu pa bi še najbolj odgovarjalo poljsko *wypadek* »excès«.

Toda kalki so bili neizogibni. Slovenski izobraženec tistega časa se je čutil pomirjenega, če je besedo, ki si je ni upal napisati, našel v hrvaških ali v čeških tiskih. Beseda je splošnoslovska, torej se je ni treba bati. To je reševalo kalke tipa *enostranski* (einseitig), *samostojen* (selbständig), zloženke z *vele-*, *pra-* in podobno, sprožilo pa obenem proces prevzemanja slovanskih kalkov brez domače preobleke. Takrat je *kolodvor* (Bahnhof) izpodrinil *postajo* (Stellplatz), *skušnjo* (Prüfung) je nadomestil *izpit* (examen), *besednjak* se je umaknil *slovarju* itd. Zanimivo pa je, da se je naš purizem takoj po prvi svetovni vojni, ko je nevarnost germanizacije prenehala, začel boriti proti slovanskim izposojenim kalkom. Ta boj se nadaljuje še danes, vendar je samo periferen in malodane brezpomemben. Nihče se ne zaletava v besede tipa *izobrazba* (Bildung), *odtenek* (Abschattung), ki so prav tako kot že na pol pozabljena *tvrđka* (firma) slovanske izposojenke. Preklet je *kolodvor*, *izpit* in v zadnjem času tudi *slovar* in *novinar*. Jezikoslovec, ki ni sodnik, ampak samo registrator jezikovnih pojavov, se samo smehlja temu nedoslednemu purizmu.

Poleg knjižnih kalkov, ki bi jih mogli izbrati za kar obsežen slovarček, pa ne smemo pozabiti na ljudske kalke, ki so vsaj za jezikoslovca mnogo bolj zanimivi, ker so starejši in dopuščajo pogled v razvoj jezika za obdobja brez pisanih virov. Na prvi pogled bi se zdelo, da je ljudskih kalkov manj kakor knjižnih. Gotovo je kalk *starši* (Eltern) — zanimiv je pri tej besedi plural — in glagol *brati*, ki je prevzel nase pomenski obseg nemškega *lesen*. Stari ljudski

kalki tipa *dopasti se* (gefallen), *zastopiti* (verstehen), *izgledati* (aussehen) spadajo med najbolj preganjane izraze v našem knjižnem jeziku, čeprav se jih v sto letih ni posrečilo zatreti v razgovornem jeziku. Dosti več pa o ljudskih kalkih ne vemo. Nihče se ne zaletava v fraze tipa *smolo imeti* (Pech haben), *ne gre* (es geht nicht), *na dlani je* (es liegt auf der Hand) in v stotine drugih.

Ljudski kalki bi zahtevali še resnega lingvističnega študija, predvsem pa sistematičnega zbiranja. Seveda ne iz purističnih razlogov, ampak zaradi kulturne zgodovine jezika. Za jezikoslovca bi bilo važno, če bi vedel, v koliko in na katerih območjih je vplivala na slovenščino sosednja romanščina in na katerih germanščina. Ne geografsko, ampak strukturalno. Vemo, da se na primer raba predlogov v slovenščini znatno razlikuje od splošnoslovanske rabe, nihče pa ni analiziral vplivov v predložnih zvezah. Prešeren je na primer še pisal »Pesem od železne ceste«, kar je nedvomno kalk po nemškem *von*, vemo tudi, da je ta raba dokaj razširjena v narečjih. V procesu slavizacije knjižnega jezika se je ta raba spet deloma umaknila slovanskemu o z lokalom, ne pa povsod in dosledno. O drugih predložnih zvezah pa vemo še manj.

Nešteto je problemov, ki bi pri ljudskih kalkih zaslužili globljega študija. Semantični obseg se je pri vrsti besed prilagodil izraznemu fondu germanskih in romanskih sosedov. Skupna slovanščina je na primer za pojem »Wort, la parole« poznala besedo *slovo*; *beseda* je pomenila sprva »govor, razgovor, družabna zabava«, podobno tudi *reč*. V slovenščini je *beseda* dobila pomen »Wort«, enako kakor sbh. *reč*, *riječ*, podobno kot v romanščini, kjer je na primer italijansko *parlare* »govoriti« : *parola* »beseda«. Romunsko je celo *cuvândul* »beseda« : latinsko *conventus* »zbor«. Tudi bolgarsko in makedonsko je *sboriti* »parlare«. Slovensko *reč* pa kaže enak razvoj kakor nemško *Sache* »stvar« : starovisokonemškemu *sahha* »prepir, sodna obravnava« ali nemško *Ding* »stvar« : stvn. *ding* »Volksversammlung«, torej »stvar, o kateri je govor«. Koliko so to kalki, je težko reči. Našli bomo tudi primere, kjer lahko ugotovimo paralelen razvoj brez medsebojnega vplivanja. V starih Novicah sem našel istrsko dialektično besedo (*j*)*edinščina* »revščina«. Srbohrvaško je *jedinština* sinonim za *inokoština* »osamosvojitev, izstop iz zadruga«. Karadžić je zabeležil celo narodni pregovor »jedinština je siromaština«. Pomenski prehod istrske besede je jasen. Slovanski kmet se je svoj čas upiral prehodu iz združnega gospodarstva v individualno. Gotovo ne more biti zveze s starovisokonemškim *elilenti* »izgon iz dežele, iz skupnosti«, kar je dalo kasneje *Ellend* »revščina«. Obe besedi sta samo slučajno podoben produkt dveh časovno in socialno različnih procesov.

Gotovo pa je pravi kalk slovensko, kajkavsko in čakavsko *kruh* »panis«. Iz osnov, ki pomenijo »krušiti, drobiti«, je tvorjeno že starogrško *ártos*, gotško *hlaiif*, odkoder so si Slovani izposodili svojo skupno besedo za »kruh«, slovensko *hleb(ec)*; iz enakih osnov so tudi srednje latinsko *bucca*, *buccula*, *bucella*, kar je dalo tudi albansko *bukë* »kruh« in novo grško *pfômós*, *pfômin*. *Kruh* je torej eden izmed najstarejših ugotovljivih balkansko slovanskih kalkov. V bolgarščini pomeni ta beseda »gruda soli«.

Zanimivo je tudi slovensko *senèc*, *sencè*, ki kaže enak pomenski prehod od »spati, sen« do »občelna kost« kakor nemško *Schläfe*, holandsko *slaap* ali češko *spánek*. Vendar ne moremo z gotovostjo sklepati, odkod izvira ta predstava, ki jo zasledimo še v srednjeveški medicini, da so senca sedež spanja. Enako pomensko zvezo zasledimo tudi v jeziku Baskov v Pirenejih, v armenščini pod Kavkazom in sem in tja tudi v nekaterih italijanskih lokalnih dialektičnih

izrazih. Morda smo Slovenci in Čehi naredili kalk po nemščini; mogoče pa je tudi obratno. Splošno germanska predstava za pojem »sence« je *dünne Wange*, starovisokonemško *dunwengi*, kar je prešlo kot kalk tudi v sosednje jezike, n. pr. litavsko *slinkinys* in lotiško *planumi*. Pri tem je omembe vredno, da je staroslovansko *skranija* »spodnja čeljust« samo v češkem *skráň* in slovenskem *škranja* izpričano tudi v pomenu »sence«. Toda del Slovencev rabi za ta pojem izraz *slepe oči*, *slepočice* kakor Srbi in Hrvatje. To je izposojeno v beneško italijanskem *slepa* »sence« in se tudi zdi kalk, prevzet iz neke starejše kulture, ni pa areal in izvor te predstave še dovolj temeljito preiskan.

Bilo bi mogoče navesti še več takšnih prastarih kalkov, ki pa spadajo bolj v lingvistično paleontologijo in komparativistiko kakor v poglavje o kalkih, čeprav v bistvu niso nič drugega. Prepričan sem pa, da bi podroben razbor slovenske leksike in njenega semantičnega razvoja odkril še mnogo neznanih slučajev, ki so posledica tisočletnega sožitja Slovencev z germanskimi in romanskimi sosedi. Števila ljudskih kalkov v slovenščini si še ne upam preceniti, ne bo jih pa nič manj, kot je mlajših, knjižnih. Samo če si ogledamo ljudska rastlinska imena, jih bomo našli nekaj stotin. To je razumljivo pri zdravnilih rastlinah, kjer bomo našli moderne kalke po antičnih imenih v vseh evropskih jezikih. Slovenska ljudska tradicija pa je na tem področju tesno navezana na nemško ljudsko tvornost. Našli bomo n. pr. *vsega sveta zdravje* za *Heil aller Welt* (*Agrimonia*), *pasja smrt* za *Hundstod* (*Aconitum napellus*), *materina trava* za *Mutterkraut* (*Artemisia*), *božja gnada* ali *zel božje milosti* za *Gottesgnadenkraut* (*Geranium*), *moška milost* za *Mannstreu* (*Eryngium campestre*), *kilovník* za *Bruchkraut* (*Hermiaria glabra*), *pasji zob* za *Hundzahnwurz* (*Erythronium dens canis*), *volčje mleko* za *Wolfsmilch* (*Euphorbia* off.) in še nekaj stotin podobnih. Internacionalni so n. pr. *popčki*, *Nabelkraut*, *Omphalodes*, *pljučnik*, *Lungenkraut*, *Pulmonaria*, *hudičev ogrizek*, *der Teufelsabbiss*, sr. lat. *morsus diaboli*, italij. *morso del diavolo* ali *kozja brada*, *Geissbart*, grško *tragopogon* in podobno. Primeri kakor *klinček* za *Nagel*, *gospejini laski* za *Frauenhaar* ali *Marijin plašček* za *Frauenmantel* pa pričajo za to, da je postala navezanost na nemške predloge vedno močnejša, čeprav po drugi strani strmimo, koliko slovanskih starin se je ohranilo v slovenskih rastlinskih imenih. Po drugi strani pa je tudi marsikaj slovanskega zašlo v nemška rastlinska imena, naj za primer navedem slovensko in splošnoslovansko ime *božje drevce* (*Artemisia abrotanum*), nemško *Herrgotthölzel*, *Gottesbäumchen*. Vendar slovansko *božje drevce* ni izvedeno iz *bog*, ampak iz *bogovati* »prerokovati, čarati«, prim. slovensko *bogovec* »Wahrsager« (je to tudi kalk po latinskem *divinare*?).

Niso redki slučajji, da so si v posamezni slovenski dialektični okolici izoblikovali svoje posebne kalke. Zahodnoslovensko *vilažej* (Rezija), *bivaž* (Zilja), *blážij* (Bovec) je prav tako kalk po nemškem *Ausgang* kakor *koroško* in *belokranjsko vigred*. Toda predaleč bi nas zavedlo, če bi hoteli analizirati vse takšne in podobne primere. Zaradi svojega posebnega geografskega in historičnega položaja spada slovenščina med tiste jezike, v katerih je pojav lingvističnega kalka igral prav posebno veliko vlogo in to v vseh razvojnih epohah od naselitve Slovanov v Alpah do formiranja kulturnega knjižnega jezika. Stališče puristov do kalkov je nezrelo in nedosledno. Bil bi že čas, da bi Slovenci opustili svoje nenehno igrakkanje s purizmom in se lotili raje sistematičnega raziskovanja svojega jezika. Potem bi se šele ovedeli, da tudi kalk ni nič drugega kot kulturno historičen in socialen dokument, enakovreden drugim jezikovnim pojavom in hvaležno področje za resno raziskovanje.